

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет
(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України
(повна назва кафедри)

Дипломна робота

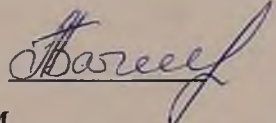
спеціаліста

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: «Запорозьке та Донське козацтво XVIII ст.: порівняння
організації управління, устрою та військової структури.»

«Comparing the organization of education, government and military structure of
Zaporozhian and Don Cossacks in the XVIII century.»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Юраш Євген Олександрович

Керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. 

Рецензент д.і.н., проф. Дзиговський О. М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

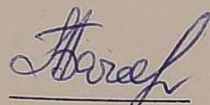
№ 9 від 10.05. 2017 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № 23 від 30 травня 2017 р.

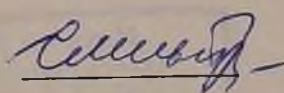
Оцінка Висока / А / 100
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри


(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК


(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2017

ш/к 440507

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Основні засади інституалізації запорозького та донського козацтва в межах Російської імперії на початку XVIII ст.	8
1.1. Формування життєвого простору	8
1.2. Характерні риси управління Війська Донського та Нової Запорозької Січі.....	19
Розділ 2. Структура військових підрозділів та участь у військових діях.....	36
2.1. Порівняльна характеристика структури військових підрозділів.....	36
2.2. Запорозьке та донське козацтво у військових діях XVIII ст.....	47
Висновки	69
Список джерел та літератури	71
Додаток А. Кошові отамани Нової Запорозької Січі	76
Додаток Б. Отамани Війська Донського у XVIII ст.....	77
Додаток В. Карта паланкового устрою Вольностей Війська Запорозького у 1734–1775 рр.....	78
Додаток Г. Карта області Війська Донського.....	79
Додаток Д. Одяг старшини запорозького (ліворуч) та донського (праворуч) козацтва.....	80

ВСТУП

На зламі середньовіччя та раннього часу на українських землях формується такий своєрідний суспільний феномен, як козацтво. Саме воно назавжди увійшло у людську свідомість як символ прагнення до свободи, демократії й національної незалежності. Козацтво збагатило політичну практику своєрідними формами суспільно-політичної організації та адміністративного устрою.

Починаючи з XVII ст. козаки були організовані у дві воєнні державні формації – Військо Запорозьке та Донське військо. Ці козацькі формування представляють собою низку відмінних явищ, які проявляються у організації адміністративно-територіального поділу, в управлінні та військовій структурі. Проте вже на початку XVIII ст. запорозьке та донське козацтво було інкорпоровано до складу Російської імперії. Цей процес значно відобразився на подальшій долі цих інституцій, зокрема запорозьке козацтво у 1775 р. було ліквідоване. А донське, поступово втрачаючи залишки автономії – залишилося існувати ще до початку XIX ст.

Запорозьке та донське козацтво – це дві моделі козакування, які були тісно пов'язані між собою протягом тривалого часу. Попри спорідненість цих двох інституцій, кожна мала свої особливості, що впливало на окремішність кожного з військ. Різниця у суспільному устрої донських та запорозьких козаків була одним із аспектів. Іншим цікавим аспектом є їхні взаємини, що на протязі століття поступово гіршали.

Актуальність теми дослідження. У формуванні українського козацтва важливу роль відігравали не тільки внутрішні, але і зовнішні чинники, до яких переважно відносять стосунки з сусідами. У різні періоди історичного розвитку вони можуть виходити на перший план або бути другорядними. Саме через взаємодію з іншими народами через опозицію «свій-чужий» будувалася світоглядна система козацтва. В особливому

контексті формувались взаємини запорожців з іншими козацькими спільнотами, зокрема, з донськими козаками. Запорожці виступали союзниками донців у спільних походах проти турків і татар, а нерідко й проти інших сусідів – Речі Посполитої та Російської держави як представників централізованої державної влади. Запорожці були причетними до заснування одного з центрів Війська Донського – Черкаська. Інколи запорожці та донці воювали на боці різних політичних сил один проти одного, вступали у боротьбу між собою. Взаємини цих козацьких спільнот у XVI–XVII ст. неодноразово привертала увагу дослідників. В той самий час, порівняльної характеристики цих двох козацьких структур в складі Російської імперії комплексно не зроблено. Тому, актуальність, в тому числі й у недостатньому її дослідженні.

Слід врахувати й те, що на сучасному етапі, коли відродились козацькі структури в Україні та Російській Федерації, вони досить часто мають різні погляди на військово-політичну ситуацію у XXI ст., в тому числі й в Україні.

Мета роботи: порівняти організацію утворення, устрою та військової структури запорозького та донського козацтва у XVIII ст.

Для розв’язання мети сформульовані наступні **завдання:**

- дослідити формування життєвого простору запорозького та донського козацтва у XVIII ст.;
- охарактеризувати характерні риси управління;
- проаналізувати та порівняти структуру військових козацьких підрозділів;
- висвітлити участь запорозького та донського козацтва у військових діях XVIII ст.;
- дослідити особливості взаємодії запорозького та донського козацтва.

Об’єктом дослідження є запорозьке та донське козацтво

Предметом роботи є порівняння основних форм організації та устрою запорозького та донського козацтва у XVIII ст.

Хронологічні рамки роботи – початок XVIII ст. – 1775 р. Нижня межа обумовлена переходом запорозького та донського козацтва під протекцію Російської імперії, а верхня – ліквідацією Запорозької Січі, як окремої козацької інституції.

Територіальні межі дослідження визначені територіями, на яких існували козацькі формування: територія Нової Січі та Війська Донського, землі бойових дій під час російсько-турецьких війн (1735-1739 рр.; 1768-1774 рр.), запорозько-донське прикордоння у приазовських землях.

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, що передбачає підхід до вивчення історичних явищ і процесів з позицій діалектики, об'єктивності, системності та багатофакторності. У роботі також використані спеціальні та міжпредметні методи наукового пізнання: проблемно-хронологічний, аналітичний, описовий. Окремо слід зазначити про історико-порівняльний метод, на основі якого і базується робота. Саме завдяки історико-порівняльного методу у роботі порівнюється організація утворення, устрій, військова структура запорозького та донського козацтва. За допомогою проблемно-хронологічного методу проаналізовано участь запорозького та донського козацтва у військових діях, зокрема виділено саме їх участь у російсько-турецьких війнах 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр.

Історіографія теми дослідження. Зазначимо, що тематика запорозького та донського козацтва як окремих козацьких інституцій цікавила не одне покоління істориків як вітчизняних, так і російських. Проте і до сьогодні немає жодного дослідження присвяченого саме порівняльній характеристиці запорозького та донського козацтва у XVIII ст. Так, зокрема серед дорадянських істориків варто відзначити роботи А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Броневського. У працях зазначених дослідників зустрічається загальна характеристика організації управління та устрою окремо запорозького козацтва [33; 42] та донського [10].

Радянська доба принесла нові напрямки досліджень. Зокрема, історики переважно звертали увагу саме на військово-політичну, економічну взаємодію запорозького та донського козацтва. До цього періоду відносяться роботи В. Голобуцького [13], А. Кащенко [17], О. Апанович [7], А. Пронштейна [30]. Дослідники почали звертати увагу на військову структуру та участь у військових діях XVIII ст. запорозького та донського козацтва.

На сучасному етапі зазначена проблематика почала комплексно розглядатися із залученням широкого кола документів. Зокрема, слід відмітити дослідження В. Шамбарова, яке присвячено в цілому історії розвитку козацтва. Слід зазначити, що автор один із небагатьох дослідників, який проводить паралелі між запорозьким та донським козацтвом у питанні щодо характеристики управління та устрою цих формувань [36]. Візначимо також роботи В.Брехуненка з історії степових прикордонних військових та козацьких структур, але вони стосуються більш раннього хронлогічного періоду: XVI – першої половини XVII ст.

Слід окремо відмітити праці В. Полторака, який спеціально розглянув взаємини між донськими та запорозькими козацькими структурами у складі Російської імперії у XVIII ст. в соціально-економічному та правовому аспектах [26-29], а також роботи Г.Шпитальова, який розглядає віськовий устрій Запорозького Війська та участь запорожців у військових діях на суші та на флотилії у російсько-турецьких війнах XVIII ст. [37-41].

Джерельною базою дослідження є опубліковані матеріали, які були представлені у збірці документів «Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775» [1]. Також було використано наративні джерела [2, 4] та актові документи [3]. Всіх їх можна було б розділити на декілька груп, зокрема, з історії розмежування між козацькими структурами, та з історії ліквідації Нової Січі у 1775 р.

Обсяг і структура роботи зумовлені метою та завданням дослідження. За структурою робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку джерел та літератури. Загальний обсяг роботи складає 80 сторінок.

В додатках до роботи запропоновані карти з кордонами Нової січі та Війська Донського, список отаманів і зовнішній вигляд запорозької та донських старшини XVIII ст.

У вступі обґрунтовано вибір теми та її актуальність, сформульовано об'єкт, предмет, мету та завдання роботи, визначено хронологічні та територіальні межі, охарактеризовано основні аспекти історіографії та зазначено про наявність джерельної бази дослідження.

Перший розділ «Основні засади інституалізації запорозького та донського козацтва в межах Російської імперії на початку XVIII ст.» має два підрозділи, в яких зазначається основні засади інституалізації – формування життєвого простору козацьких формувань та про основні риси управління. У розділі зазначено про перехід під російську протекцію запорозького та донського козацтва та подальший вплив на їх розвиток.

Другий розділ «Структура військових підрозділів та участь у військових діях» має два підрозділи, в яких зазначена роль запорозького та донського козацтва у військовий діях у XVIII ст. на боці Російської імперії, зокрема у російсько-турецьких війнах 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр. Також у розділі представлена характеристика та порівняння організації військових підрозділів козацьких формувань, їх підготовка до військових дій та забезпеченість зброєю, підпорядкування під час виконання тактичних дій та бойових операцій.

У висновках подано підсумки дослідження, які були зроблені на основі аналізу опублікованих джерел та наукової літератури.

Таким чином, дипломна робота забезпечена необхідною кількістю джерел та літератури для розв'язання поставлених мети і завдань.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши джерела та літературу, ми дійшли наступних висновків.

Початок XVIII ст. характеризувався утворенням Нової Січі, як нової форми козацької організації. На відмінну від попередніх, Нова Січ різнилася особливостями адміністративно-територіального поділу – зокрема, поділ на паланки та курені. Що стосується адміністративного поділу Війська Донського, то він дещо відрізнявся від того, який був у запорозьких козаків. Вся територія Війська Донського мала за сотенно-полковий устрій.

Слід зазначити, що початок XVIII ст. достатньо змінив і спосіб козацького життя. В цей час можна спостерігати більшу зайнятість в господарстві як в донського, так і в запорозького козацтва.

Що стосується організації управління, то головна влада належала отаманству. У донського козацтва довічний військовий отаман мав більший вплив, чим кошовий отаман Війська Запорозького, який щороку змінювався. У середній ланці управління значну роль відігравали керівники Кальміуської та Самарської паланок, а в нижній – станичні, промислові отамани, старійшини.

Характерним є те, що на початку XVIII ст. запорозьке та донське козацтво переходять під протекторат Російської імперії. Проте, порівнюючи умови, в яких перебували ці козацькі формування, то вони значно різнилися. Яскравим прикладом може слугувати вирішення між козацьких конфліктів на користь донського козацтва, сторону якого завжди приймала Російська імперія.

Запорозька Січ та Військо Донське виступали як міцні козацькі формування та мали своєрідну військову організацію. Зокрема козацька військова структура визначалася певним поділом і своєю специфікою у кожного угруповання окремо. Проте незмінним залишався основний поділ на

кінноту, піхоту та флотилію. Різниця у донського та запорозького козацтва проявлялася лише в кількісному складі та могутності окремих підрозділів.

Будучи під протекцією Російської імперії запорозьке та донське козацтво змушені були брати участь у військових операціях, які проводила Російська імперія. Зокрема, запорозькі та донські козаки брали активну участь у російсько-терецькій війнах 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр.

Приймаючи на службу запорожців, російський уряд виходив з тих міркувань, що козаки потрібні для участі у війні з турецькими військами. Проте слід зазначити, що російське командування цікавила не військова сила козаків, а той військовий досвід, якого вони набули, перебуваючи в межах Кримського ханства протягом двадцяти п'яти років. На Запорозьке військо була покладена розвідувальна та прикордонно-сторожова служби. А донське військо складало частину загальної російської армії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – Т.2. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. – 748 с.
2. Донесення кальміуського полковника Івана Чердака до Коша про виселення запорозьких промисловців з лівого боку Кальміусу донськими козаками та з проханням надіслати резолюція щодо дій запорожців, які порушують кордони вольностей [Електронний ресурс]. – 1767 р., жовтня 11. – Режим доступу:
http://shron.chtyvo.org.ua/Kozatska_spadchyna/Vypusk_4.pdf (21.03.2017)
3. Манифест 1775 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/bookreader.php/131802/Markevich_-Istoria_maloii_rossii_-4.html#label1190 (22.03.2017)
4. Ордер київського генерал-губернаторства Ф. Воейкова до кошового отамана П. Калнишевського про заборону запорожцям ловити рибу та перебувати на кубанському боці Азовського моря і в дачах Війська Донського [Електронний ресурс]. – 1767 р., вересня 17. – Режим доступу:
http://shron.chtyvo.org.ua/Kozatska_spadschyna/Vypusk_4.pdf (29.03.2017)

ЛІТЕРАТУРА

5. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 гг.) / А. Андриевский // ЗООИД. – Т. 17. – 1894. – С. 85-154.
6. Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: Автореферат дис. канд. ист. наук. / О. М. Апанович. – К., 1949. – 21 с.

7. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття / О. М. Апанович. — К. Наукова думка, 1969. — 223 с.
8. Астапенко М.П. Донские казаки. 1550-1920. Учебное пособие / М. П. Астапенко. — Ростов на Дону: Логос, 1992. — 317 с.
9. Астапенко М. П. Історія донського козацтва [Електронний ресурс] / М. П. Астапенко. — Режим доступу:
<http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00/z00000069/st023.shtml> (5.04.2017)
10. Броневский В. Б. История Донского Войска, описание Донской земли и Кавказских минеральных вод / В. Б. Броневский. — С.Пб., 1834. — Часть вторая. — 426 с.
11. Венков А. В. История донского казачества / А. В. Венков. — Ростов н-Д: Изд-во ЮФУ, 2008. — 464 с.
12. Військо Донське: історичні статті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://history.vn.ua/article/200.html> (28.04.2017)
13. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. — 463 с.
14. Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава-військо-битви. / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. — К.: Арій, 2012. — 464 с.
15. Дорошенко Д. І. Нарис історії України у 2-х томах / Д. І. Дорошенко. — К.: Глобус, 1991. — Т. 2. — 349 с.
16. Из истории Запорожья / сост. А. Скальковский // Киевская старина. — 1882. — Т. VIII. — Декабрь. — С. 532-545
17. Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове / А. Кащенко. — Львів: Світ, 2005. — 317 с.
18. Колодчук Д. В. Оцінка наслідків російсько-турецьких війн XVIII ст. для козаків Нової Січі у науковій літературі XX-XXI ст. [Електронний ресурс] / Д. В. Колодчук. — Режим доступу: www.info-library.com.ua/books-text-10419.html (27.04.2017)

19. Корчин М. Н. Донское казачество / М. Н. Корчин. – Ростов н.-Д.: Ростовское областное книгоиздательство, 1948. – 190 с.
20. Лісовський В. М. Адміністративний устрій земель Запорожжя в період Нової Січі (1734-1775 рр.) / В. М. Лісовський // Політичні науки. – К.: Наукові праці. – Т. XII. – С.92-98
21. Маленко Л. М. Донське козацтво [Електронний ресурс] / Л. М. Маленко. – Режим доступу:
http://www.cossackdom.com/articles/m/malenko_doncozak.htm (27.04.2017)
22. Нова історія України (середина XVII - початок XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.vn.ua/book/new/80.html> (15.04.2017)
23. Нова Січ у середині XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=3494&chapterid=1211> (15.04.2017)
24. Панащенко В.В. Нова Січ // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – С. 437-438
25. Плецький С.Ф. Уявлення запорозьких козаків про кордон за часів Нової Січі [Електронний ресурс] / С. Ф. Плетецький. – Режим доступу:
http://www.cossackdom.com/articles/p/pletskiy_uyava.html (15.04.2017)
26. Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти: Автореферат канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України / В. М. Полторак. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2007. – 17 с.
27. Полторак В. М. Запорозьке козацтво у Приазов'ї від 1746 до 1768 року / В. М. Полторак // Козацька спадщина. – Вип. 4. – 2008. – С. 79-92
28. Полторак В. М. Міжнародне право та міжнародні відносини в Приазов'ї як фактори запорозько-донських взаємин 1734-1775 рр. / В. М. Полторак

- // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Вип. 3. – С. 184-193.
29. Полторак В. М. Розмежування вольностей війська Запорозького та війська Донського в 40-ві роки XVIII ст. / В. М. Полторак // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип.19. – С. 55-58.
 30. Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке / А. П. Пронштейн. – Ростов н-Д.: Издательство Ростовского университета, 1961. – 374 с.
 31. Розбудько І. Донські землі у складі Запорозької Січі / І. Розбудько // Тиждень. – 24 травня. – 2013. – С. 29-35
 32. Самсонов А. Русско-турецкая война 1735-1739 гг. Азовский поход 1736 г. [електронний ресурс] / А. Самсонов. – Режим доступа: <http://hist-etnol.livejournal.com/2782457.html> (26.04.2017)
 33. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
 34. Скорик А. П., Лепилов А. Г. Донские казаки как морские охотники / А. П. Скорик, А. Г. Лепилов // Сборник статей к V Всероссийской (международной) научной конференции. – Новочеркасск, 1995. – Издание 2-е. – С. 135-149
 35. Степи України: матеріали до історії колонізації краю Російською імперією: навч. посібник у 2-х томах / уклад. Є. Н. Красеха. – Одеса: Астропринт, 2015. – 304 с.
 36. Шамбаров В. Е. Казачество. История вольной Руси / В. Е. Шамбаров. – М.: Аргоритм, 2007. – 320 с.
 37. Шпитальов Г. Г. Військова організація запорозького козацтва періоду Нової Січі (1734 – 1775) / Г. Г. Шпитальов // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 3. – Запоріжжя, 2008. – С. 252 – 260.

38. Шпитальов Г. Військова служба - запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років / Г. Г. Шпитальов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 238 с.
39. Шпитальов Г. Г. Запорізьке військо періоду Нової Січі [Електронний ресурс] / Г. Г. Шпитальов. – Режим доступу:
<http://web.znu.edu.ua/pu/articles/313.pdf> (16.04.2017)
40. Шпитальов Г. Г. Запорізька кіннота у бойових діях російської армії 1735-1739 рр. [Електронний ресурс] / Г. Г. Шпитальов. – Режим доступу:
http://www.cossackdom.com/articles/s/shpitaliov_armia.htm (16.04.2017)
41. Шпитальов Г. Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років [Електронний ресурс] / Г. Г. Шпитальов. – Режим доступу:
http://www.cossackdom.com/articles/s/shpitaliov_flot.htm (16.04.2017)
42. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 457 с.
43. Эварницкий Д. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – С.Пб., 1888. – XIX с.
44. Эварницкий Д. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. Эварницкий. – Т. 2. – Владимир, 1903. – 2304 с.

